

УДК 94(477.43)«1913/1914»

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У ПЕРЕДДЕНЬ ТА НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Герасимов Т. Ю. Кам'янець-Подільський у переддень та на початку Першої світової війни. На основі неопублікованих архівних документів, періодичної преси та мемуарної літератури зроблено спробу відтворити повсякденне життя м. Кам'яця-Подільського в переддень та на початку Першої світової війни.

Акцентовано увагу на вплив географічного чинника на соціально-економічний розвиток подільського губернського центру, а також на активізацію діяльності російських, турецьких та австро-угорських спецслужб у передвоєнну добу.

Висвітлено сприйняття городянами початку війни. З'ясовано обставини захоплення міста військами Австро-Угорщини та особливості життя місцевого населення під час короткотривалої окупації в серпні 1914 р. Розглянуто негативний вплив початкового періоду «Великої війни» на продовольче становище міста та розвиток його інфраструктури.

Ключові слова: *Перша світова війна, Кам'янець-подільський, повсякденність, окупація, інфраструктура, продовольство.*

Герасимов Т. Ю. Камене́ц-Подольский накануне и в начале Первой мировой войны. На основе неопубликованных архивных документов, периодической печати и мемуарной литературы предпринята попытка воссоздать повседневную жизнь г. Камене́ц-Подольского накануне и в начале Первой мировой войны.

Акцентируется внимание на влиянии географического фактора на социально-экономическое развитие подольского губернского центра, а также на активизацию деятельности российских, турецких и австро-венгерских спецслужб в предвоенный период.

Освещено восприятие горожанами начала войны. Выяснены обстоятельства захвата города войсками Австро-Венгрии и особенности жизни местного населения во время кратковременной оккупации в августе 1914 г. Рассмотрены отрицательное влияние начального периода «Великой войны» на продовольственное положение города и развитие его инфраструктуры.

Ключевые слова: *Первая мировая война, Каменец-Подольский, повседневность, оккупация, инфраструктура, продовольствие.*

З усіх українських губернських міст, що на початку ХХ ст. входили до складу Російської імперії, Кам'янець-Подільський знаходився найзахідніше. Перебування в безпосередній близькості до кордону з Австро-Угорщиною багато в чому зумовило специфіку життя його мешканців як напередодні, так і на самому початку Першої світової війни.

Станом на сьогодні у фаховій літературі історія Кам'янця-Подільського в 1913–1914 рр. досліджена фрагментарно. У відомій радянській багатотомній енциклопедії «Історія міст і сіл»¹ та праці С. Єсюніна² охарактеризоване становлення міської інфраструктури напередодні Першої світової війни. Щодо висвітлення перших воєнних місяців варто виокремити наукову розвідку В. Волковинського³, в якій окрему увагу приділено окупації міста австро-угорськими військами в серпні 1914 р. та дисертаційне дослідження

П. Кліщинського, де розглянуто проблему організації на початку війни в Кам'янці допомоги пораненим воїнам⁴.

Мета нашої статті полягає у висвітленні особливостей повсякденного життя м. Кам'янця-Подільського в переддень та на початку Першої світової війни. Задля цього нами використано матеріали з тогочасної періодичної преси Правобережної України та документи, що містяться в Центральному державному історичному архіві (ЦДІАК України, м. Київ) і державному архіві Хмельницької області (ДАХМО). Крім того, для розкриття теми залучено мемуарну літературу.

Напередодні «Великої війни» Кам'янець-Подільський, попри високий статус губерньського центру, перебував далеко не на провідних ролях в економічному розвитку подільського регіону, відстаючи від Вінниці, Проскурова й навіть Дунаєвця. Головними стримуючими чинниками для збільшення обсягів промисловості та торгівлі була віддаленість від залізниць та, як писала влітку 1913 р. місцева газета «Подільнин», «нерухливість та інертність міських верховодів». Про останнє переконливо свідчила, наприклад, відсутність в 50-тисячному місті бодай одної карети «швидкої допомоги»⁵. До того ж в останній мирний рік Кам'янець аж ніяк не міг похвалитися рівнем свого благоустрою, оскільки можливості місцевої електростанції та водогону задовольняли потреби далеко не всього міського населення, особливо — незаможних верств⁶.

Втім, перша половина 1914 р. для розвитку Кам'янця-Подільського виглядала багатообіцяючою. Прокладення залізничної лінії від Проскурова до міста, що йшло посиленням темпом, дозволяло міській владі дивитися в майбутнє з оптимізмом. Відповідний настрій панував на засіданні кам'янецької

думи, що відбулося 4 березня. «Таким чином, Кам'янець», – заявлялося на зібранні гласних з приводу будівництва залізниці, – «Долучиться до життя іншого культурного світу й отримає можливість завоювати собі в губернії те місце, яке по праву йому належить, як культурному та адміністративному центру. (...) Намічаються усі симптоми грядущого швидкого розвитку». За словами одного з присутніх, місто вже реагувало на можливе приєднання до залізничної мережі зростанням кількості міського населення, пожвавленням торгівлі й промисловості, «розростанням в усі сторони». Далі на засіданні обговорювали питання розробки проекту розширення водогону та будівництва каналізації. Згідно з ним, перший мав бути розрахований на 75 тис. населення, а довжина мережі другої – скласти 30 верст. Ураховуючи те, що для здійснення модернізації міського благоустрою потребувалися чималі кошти, місту вдалося домовитися про отримання позики в Лондоні на суму 2 млн. руб. на умовах оплати 5,25 % річних та погашення суми боргу протягом 60 років⁷.

Хоча життя Кам'янця-Подільського на початку 1910-х рр. відбувалося під мирним небом, місцевий ринок та населення певною мірою відчували на собі наслідки військових конфліктів, у яких Російська імперія не брала участі. В травневому номері за 1913 р. газети «Подольнин» вийшла замітка про завдану Другою Балканською війною шкоду місцевому населенню. Ситуація полягала в зникненні з місцевих базарів болгарських продавців зелені після воєнної поразки Болгарії, що зазвичай недорого просили за свій товар. Їхнім відходом від справ скористалися кам'янецькі садівники, миттєво підвищивши втричі ціни⁸. Водночас улітку того року в Кам'янці-Подільському пожвавилися будівельні роботи в зв'язку з настанням воєнного затишшя на Близькому Сході⁹.

Загалом варто зауважити, що із наближенням до початку Першої світової війни спокій в прикордонному губернському місті дедалі більше ставав ілюзорним. Про високу ймовірність майбутньої великої війни свідчило загострення боротьби між спецслужбами Росії та її потенційними ворогами. До того ж окремі факти висвітлювалися в місцевій пресі. Так, у лютому 1913 р. газета «Подолія» повідомила читачам про прибуття до міста звільненого з австрійської в'язниці гусятинського лісопромисловця А. Фрідмана, арештованого раніше на кордоні за підозру в шпигунстві¹⁰. В лютому 1914 р. те саме видання сповістило міське населення про затримання в Кам'янці-Подільському австрійських підданих Клінгера та Шехтера, яких підозрювали в шпигунській діяльності¹¹. Водночас об'єктами для ретельної перевірки стали місцеві турецькі пекарні. Відповідно до даних російської контррозвідки, відомості, роздобуті турками-розвідниками, для яких випікання хліба слугувало лише прикриттям, одночасно направлялися до Туреччини та Австро-Угорщини. Найближчими поплічниками турецьких шпигунів традиційно вважали євреїв. На початку 1914 р. до жандармського управління надійшло повідомлення про квартиру єврейського утримувача кам'янецької земської поштової станції, яка нібито слугувала важливим пунктом для розвідників із Туреччини. Була навіть інформація, що за допомогу турецькій розвідці уряд Османської Імперії подарував зазначеному мешканцю Кам'янця-Подільського помістя в одному з міст Малої Азії¹².

Після оголошення загальної мобілізації 30 липня 1914 р. життя в донедавна спокійному 50-тисячному місті завирувало. Увечері наступного дня на Новому бульварі зібралася група інтелігенції з національними прапорами й почала співати народний гімн «Боже, царя храни». Далі група маніфестантів, до

якої постійно приєднувалися городяни, вирушила до будинку подільського губернатора та редакції газети «Подільнин». Під час ходи оснащена національними прапорами величезна маніфестація співала патріотичні пісні та викрикувала «ура»¹³.

На вступ Росії у війну 1 серпня 1914 р. міське населення відреагувало масовим скуповуванням місцевих та іногородніх газет і завзятим розбиранням інформаційних телеграм, що випускалися двічі на день. Як запевняла преса, «мобілізація відбулася у вражаючому порядку, тих, що не явилися, не було»¹⁴. Однак не всі мешканці міста піддалися загальній ейфорії. Серед них був В. Приходько – відомий подільський земський діяч. У своїх спогадах він відверто зізнавався, що не бачив у війні жодного сенсу, підтверджуючи свій пацифістський світогляд словами про те, що йому «всяке вбивство, насильство» «глибоко чужі й противні». Від мобілізації на фронт В. Приходька врятував поставлений напередодні війни діагноз міокардиту, про який йому під час проходження медичної комісії нагадала дружина, та знайомство з лікарем К. Солухою, що саме тоді перебував на призовному пункті¹⁵.

Через близьке розташування Кам'янця-Подільського від кордону з ворожою Австро-Угорщиною в перші дні війни розпочалася евакуація на схід кількох губернських установ. Разом з ними почали виїжджати банківські установи та всі ті, хто боявся захоплення міста австрійцями. Кількість населення помітно зменшилася¹⁶.

Зовсім скоро побоювання щодо окупації Кам'янця втілилися в життя. 15 серпня 1914 р. поблизу міста поліція затримала пошкоджений австрійський аероплан із двома льотчиками, що здійснили вимушену посадку¹⁷. Поява літального апарату з очевидною розвідувальною метою не віщувала для

Кам'янця-Подільського нічого доброго. Вже за два дні, 17 серпня, австро-угорські війська, скориставшись незначною кількістю частин російської армії в Подільській губернії, розгорнули на місто наступ. Губернський центр мали захищати 7 рот ополченців, однак вони відступили без бою¹⁸. Наявність інформаційних джерел, що здебільшого базувалися на переказах очевидців та чутках і часто суперечили одне одному, роблять триденну окупацію Кам'янця-Подільського (17–19 серпня 1914 р.) одним із найзагадковіших епізодів початку Першої світової війни в історії України.

За словами однієї кам'янчанки, що в серпні того року опинилася в Москві й дала місцевій пресі інтерв'ю, австрійські війська, підійшовши до міста зробили, за їхнім звичаєм, кілька холостих пострілів. У відповідь з боку Кам'янця пролунало кілька рушничних залпів, зроблених нечисельними залишками ополчення. Австрійці прийняли це за виклик та розпочали бомбардування міста з гармат, допоки на пожежній каланчі вони не помітили білий прапор. Виникло короткотривале затишшя, під час якого ополченці знову почали стріляти, вбивши лейтенанта австро-угорської армії¹⁹. Це спровокувало повторний, уже потужніший, артилерійський обстріл Кам'янця-Подільського. В той день усього було випущено до 200 снарядів. Руйнувань зазнали 37 будівель, серед яких – Собор та більша частина урядових закладів. 4 мешканців загинули, 3 отримали поранення²⁰.

Згідно тієї ж розповіді, командувач австро-угорськими військами, який за національністю був німцем, наказав повністю знищити Кам'янець разом із його мешканцями, щоб помститися за загибель лейтенанта. Проте підопічних австрійських офіцерів явно злочинний наказ обурило і вони, порадившись, вирішили його не виконувати та обмежитись зібранням з міського населення

контрибуції на суму 200 тис. руб. Гроші мали доставити до ранку 18 серпня. Кам'янецький нотаріус А. Загорський, який втік з міста ще під час його бомбардування, перебуваючи в Одесі, стверджував, що населенню вдалося зібрати лише 10 тис. руб. Решту вирішили віддати речами, для чого спеціальні уповноважені цілу ніч ходили по будинках. Налякані кам'янчани давали коштовності й навіть звозили до міської управи подушки. Місцеві церкви, костели та синагоги віддали своє начиння. Щоправда, останнє австрійці одразу повернули. 18 серпня населення Кам'янця, затамувавши подих, очікувало на повернення до міста депутації, відправленої до австрійського командування із зібраною контрибуцією. Загальний настрій був панічним, ширилися розмови про ймовірне поголовне винищення. Однак на великий подив городян, контрибуція була повернута. Свій неочікуваний вчинок іноземні офіцери пояснили з'ясованою ними невинуватістю мирних мешканців у смерті їхнього лейтенанта²¹. Втім, генерал О. Брусилов у своїх спогадах висловив сумніви щодо благородності австрійців, пояснивши повернення контрибуції їхнім прагматичним розрахунком на аналогічні дії російських військ по відношенню до галицьких міст²². Цікаво, що в радянській енциклопедії «Історії міст і сіл» факт повернення Кам'янцю-Подільському контрибуції замовчується, хоча за джерело ними взято саме книгу зазначеного командувача 8-ї армії²³.

Ставлення місцевих мешканців до «непроханих гостей» було неоднозначним. Для частини населення страх за своє життя поєднувався з природною цікавістю до австрійських військових, серед яких було багато слов'ян, зокрема галицьких українців. У розповіді кам'янецького лікаря журналістам столичної газети «Речь» про пережиту окупацію (вересень 1914 р.) зокрема зазначалося: «Дивно було себе відчувати в цьому ворожому таборі, в

якому з усіх боків було чути польську, малоросійську та якусь ломану російську мову»²⁴. Не обійшлося, звісно, й без фактів колабораціонізму. Згідно доповіді підполковника Подільського губернського жандармського управління з окупантами охоче співпрацювали місцеві євреї, які нібито влаштували їм урочистий прийом та відкрито висловлювали симпатії. Допомога насамперед полягала в наданні австрійцям інформації щодо місцезнаходження казенного майна, залишеного російськими військами під час відступу, та, власне, самих солдатів. Останніх одразу почали розшукувати по міських квартирах, оскільки припускали, що городяни могли їх переховувати в себе. Жодного військового знайти так і не вдалося²⁵. Вже після звільнення міста кам'янецькими колабораціоністами зацікавилися царські спецслужби. Серед них, наприклад, було подружжя Мовшевих, яке нібито 17 та 18 серпня пригощало в себе на квартирі трьох австрійських офіцерів, надаючи необхідну для них інформацію²⁶.

Австро-угорські війська залишили Кам'янець-Подільський 19 серпня в зв'язку зі звісткою про перехід російської армії через р. Збруч під час наступальної операції²⁷. Городяни зажили в атмосфері типового прифронтового міста.

Набирала обертів військова пропаганда, рупором якої слугувала преса. Все переважно зводилося до обґрунтування важливості перемоги у війні та поширення антинімецьких настроїв. В одному з вересневих номерів газети «Подолія» (1914 р.) писалося: «Всі ми повинні знати та вірити, що священна війна, яка для нас розпочалася, потребує найвеличніших зусиль і, може бути, небувалого самопожертвування»²⁸. Збройний конфлікт між Російською імперією – з одного боку та Німеччиною й Австро-Угорщиною – з іншого боку,

розглядався крізь призму історичного протистояння між слов'янською та германською цивілізаціями²⁹. Зокрема, пропагувалася ідея месіанства: «Очікується прихід слов'янства, щоб відродити Європу, запровадити принцип всесвітнього братства й царства Христового на землі»³⁰. Конструювався образ ворога, якого наділяли найгіршими людськими вадами: жорстокістю, підступністю, розбещеністю тощо. У вересні 1914 р., наприклад, кам'янчани мали можливість прочитати в місцевій газеті про те, як у бельгійському місті Вілворді німецькі військові підпалили шпиталь³¹. У тому ж номері читачів жахали тим, що німці нібито завжди добивають та грабують поранених російських воїнів, а вбитим розрізають животи та виймають нутрощі³².

Тоді ж власники магазинів та різних торгівельних закладів почали знімати вивіски з написами «Німецький готель», «Берлінський магазин» та ін., замінюючи їх на назви російських та французьких міст. Підприємства, що носили називалися «Петербурзькі» перейменовували на «Петроградські»³³.

Багато кам'янчан були просякнутими ідеєю зробити особистий внесок для досягнення спільної мети – перемоги у війні. Один з них полягав у наданні допомоги пораненим воякам, для яких не вистачало санітарів та медсестер. На початку жовтня при місцевій Громаді сестер милосердя відкрилися короткострокові курси. Мінімальний вік слухачів складав 20 років³⁴. Із сестер милосердя формували загони та відправляли на фронт³⁵. Водночас у Кам'янці-Подільському увійшло в моду робити благодійні пожертвування на користь пораненим учасникам бойових дій. З цією метою наприкінці 1914 р. у Пушкінському народному домі влаштовувалися спектаклі із відповідними відрахуваннями прибутку від продажу квитків, а власник кінотеатру Ш. Зіньківський безкоштовно демонстрував у місцевому лазареті фільми³⁶.

Негативним чином вплинула на продовольчий ринок Кам'янця успішна літня кампанія російської армії, внаслідок якої була окупована сусідня з Подільською губернією Галичина. У вересні 1914 р. до міста почали масово приїздити галицькі селяни для закупівлі більш дешевих продуктів харчування³⁷. Кам'янецькі торгівці та подільські селяни, намагаючись використати чудову можливість заробити великі гроші на суттєвій різниці в цінах, розпочали вивезення продовольчих товарів у західному напрямку. Продукти в місті одразу подорожчали³⁸. Туди ж заради обіцяних непоганих заробітків щоденно стали виїжджати місцеві робітники³⁹.

Неприємним, але цілком очікуваним для кам'янецької влади, стало рішення, прийняте в жовтні 1914 р. начальником головного управління по справам місцевого господарства, щодо необхідності скасування запланованої напередодні війни позики на вдосконалення міського благоустрою. Проект мав бути відкладений до настання мирного часу⁴⁰. Натомість наприкінці 1914 р. місто все ж таки дочекалось відкриття залізничного сполучення⁴¹.

Таким чином, 1913 – 1914 рр. можна вважати особливим періодом історії м. Кам'янця-Подільського. Розташування міста безпосередньо біля кордону з Австро-Угорщиною та у відносній близькості до балканських країн створило в ньому особливу передвоєнну атмосферу, ставши ареною для запеклої боротьби між російськими, австрійськими та турецькими спецслужбами. Цей же географічний чинник негативно впливав на економічний розвиток подільського губернського центру, оскільки він вилився в зволіканні уряду Російської імперії із будівництвом залізниці, з огляду на військово-стратегічні міркування, а також призвів до триденної окупації Кам'янця-Подільського австро-угорськими військами вже за кілька тижнів після початку війни. Перша світова, крім

іншого, завадила реалізації плану модернізації міської інфраструктури, для якого місцевої владі вдалося отримати кредиторів у березні 1914 р.

Водночас хронологічні рамки цієї статті не дають можливості висвітлити вплив «Великої війни» на повсякденне життя Кам'янця в 1915 – 1917 рр., а тому перспективи подальших досліджень проблеми є очевидними.

Примітки

1. Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область / Тронько П. Т. (гол. Гол. редкол.). – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 707 с.
2. Єсюнін С. М. Благоустрій та створення міської інфраструктури у містах Подільської губернії у другій пол. XIX – на поч. XX ст. / С. М. Єсюнін // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції / [редкол.: О. М. Завальнюк, В. І. Войтенко, Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 323–336.
3. Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / В. М. Волковинський // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут Історії України, 2004. – Вип. IV. – С. 52–69.
4. Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Павло Володимирович Кліщинський. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 253 с.
5. Городские заметки // Подолянин. – 1914. – 28 июня. – С. 3.
6. Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. – С. 307.
7. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 437. – Арк. 2, 4зв.
8. В этом году... // Подолянин. – 1913. – 26 июня. – С. 3.
9. Балканская война... // Подолянин. – 1913. – 19 мая. – С. 3.
10. Задержанный австрийскими властями... // Подоля. – 1914. – 8 февраля. – С. 4.
11. В Каменце задержаны... // Подоля. – 1914. – 23 февраля. – С. 4.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1335. – Оп. 3. – Спр. 123. – Арк. 111.
13. Манифестация в Каменце // Подоля. – 1914. – 20 июля. – С. 3.
14. Письмо из Подолии // Южная копейка. – 1914. – 1 августа. – С. 2.

15. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця : ТОВ «Консоль», 2011. – С. 146.
16. Письмо из Подолии // Южная копейка. – 1914. – 1 августа. – С. 2.
17. ЦДІАК. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 131. – Арк. 139.
18. Волковинський В. М. Вказ. праця. – С. 26.
19. Возвращённая контрибуция // Жизнь Волыни. – 1914. – 21 августа. – С. 2–3.
20. ЦДІАК. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 131. – Арк. 184.
21. Набег австрийцев на Каменец-Подольск // Жизнь Волыни. – 1914. – 19 августа. – С. 2.
22. Брусилов А. А. Мои воспоминания. – М. : Военное издательство народного комиссариата вооружённых сил Союза ССР, 1946. – С. 77.
23. Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. – С. 308.
24. Австрийцы в Каменец-Подольске (Из записной книжки врача) // Жизнь Волыни. – 1914. – 28 августа. – С. 4.
25. Набег австрийцев на Каменец-Подольск // Жизнь Волыни. – 1914. – 19 августа. – С. 2.
26. ЦДІАК. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 131. – Арк. 173, 184, 366.
27. Брусилов А. А. Вказ. праця. – С. 77.
28. Война и наше духовенство // Подолія. – 1914. – 14 сентября. – С. 1.
29. Николай Руднев / Цивилизация и прогресс // Подолія. – 1914. – 15 октября. – С. 1.
30. Будущее принадлежит славянству // Подолія. – 1914. – 31 декабря. – С. 1.
31. Отголоски войны // Подолія. – 1914. – 14 сентября. – С. 3.
32. Подвиги русских и жестокости немцев // Подолія. – 1914. – 14 сентября. – С. 3–4.
33. Содержатели магазинов // Подолія. – 1914. – 14 сентября. – С. 4.
34. При Каменец-Подольской Общине... // Подолія. – 1914. – 17 сентября. – С. 4.
35. Кліщинський П. В. Вказ. праця. – С. 160.
36. Местная хроника // Подольянин. – 1914. – 30 декабря. – С. 3.
37. В Каменец приезжают... // Подолія. – 1914. – 17 сентября. – С. 4.
38. Министерством торговли и промышленности выяснено... // Подолія. – 1914. – 19 декабря. – С. 4.
39. Ежедневно наблюдается... // Подолія. – 1914. – 24 сентября. – С. 4.
40. ДАХМО. – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 437. – Арк. 2, 4зв.
41. С 20-го декабря... // Подолія. – 1914. – 14 декабря. – С. 4.

Gerasymov T. Kamyanets-Podilskiy on the eve and at the beginning of World War I. The attempt of daily life recreation in Kamyanets-Podilskiy on the eve and the beginning of World War I on the base of unpublished archives documents, press and memoirs literature is undertaken.

The attention to the influence of geographic factor on social-economic development in Podilskiy province center and activization of Russian, Turkey and Austrian-Huhgarian special service is accented.

The perception of the beginning of World War I by the citizens is elucidated. The circumstances of town seizure by Austrian-Hungary troops and local population life peculiarities during the occupation of short duration in August, 1914 are made clear. The negative influence of the beginning of “Big War” on product situation in the town and the development of its infrastructure is examined.

Key words: World War I, Kamyanets-Podilskiy, daily life, occupation, infrastructure, foodstuff.